

Ірина Трубавіна

ПРАВА ЧЛЕНІВ РОДИНИ І ПРАВА СІМ'Ї – НОВИЙ ПОГЛЯД НА ЗМІСТ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ОСВІТИ БАТЬКІВ

Стаття присвячена змісту батьківської освіти в ЗНЗ та ДНЗ – правам членів родини в сім'ї, усвідомленому і відповідальному батьківству як меті роботи з батьками класних керівників, класоводів і вихователів ДНЗ. Визначено сутність усвідомленого і відповідального батьківства, їх спільне і відмінне, зміст. Подано перелік батьківських і життєвих вмінь, сімейних цінностей, прав та обов'язків членів родини, прав сім'ї.

Ключові слова: права членів родини, права сім'ї, усвідомлене батьківство, відповідальне батьківство.

Iryna Trubavina. Family members' rights as a new vision in civic education of parents.

The article deals with the content of parents' education in different educational institutions (schools and daycare centers). Particularly the concepts of family rights, responsibility of parents as an aim of the cooperation between class masters and parents are emphasized. The author defines and compares the notions of conscious and responsible parenthood, as well as offers the list of parents' capabilities, family values, rights and duties of family members and family rights.

Keywords: family rights, rights of family members, responsible parenthood, informed parenthood.

Формулювання дослідницької проблеми. Проблема батьківської просвіти в основному розглядається в площині виховання дитини і культури батьківсько-дитячих стосунків, в той час як ціннісна і правова основа цих стосунків і, відповідно, батьківської просвіти, не перебуває в полі зору педагогів і науковців. Громадянська освіта батьків – неформальна, але обов'язкова для роботи класних керівників, класоводів, вихователів ДНЗ.

Актуальність проблеми. В умовах становлення незалежної соціальної й демократичної держави в Україні, формування ринкових відносин, загострення суспільних протиріч зростає роль сім'ї як фактору виживання, захисту і розвитку людини, її соціалізації. У міжнародних документах сім'ю визнано основним середовищем і природним осередком суспільства, «колискою демократії». Про посилення уваги до проблем сім'ї свідчать підписана Україною в 1999 р. Конвенція про права дитини, де визнано право дитини на виховання і догляд у сім'ї, численні рішення на рівні держави щодо підтримки сім'ї. При цьому відсутні ґрунтовні наукові дослідження з цієї проблеми в галузі педагогіки. Одним із шляхів підтримки сім'ї є її педагогізація для того, щоб вона виконувала свої виховні і соціалізуючі завдання в суспільстві щодо дітей, оскільки батьками не народжується, ними стають. Тому останні роки педагогічна теорія почала звертатися до питань формування батьківства, зокрема, усвідомленого батьківства, які повинні стати змістом батьківської просвіти в закладах освіти.

Стан наукової розробки проблеми. Аналіз останніх психолого-педагогічних та соціально-педагогічних досліджень свідчить, що сучасні наукові дослідження приділяють увагу окремим напрямкам соціально-педагогічної та психологічної роботи з сім'єю – опіки над дітьми (С. Бадора, Г. Бевз, Г. Івашенко, Н. Комарова, Д. Мажец, С. Найдьонова, І. Пеша), подоланню насильства в сім'ї (М. Ліборакіна, Е. Нікуліна), підготовки молоді до сімейного життя (В. Кравець), формуванню усвідомленого батьківства і материнства, батьківської компетентності (Т. Алексеєнко, І. Братусь, З. Зайцева, Р. Овчарова, Г. Радчук), культури сімейних стосунків і педагогічної культури батьків (Дж. та Е. Бім, В. Костів, В. Сатір, М. Стельмахович, Н. Стіннет). Однак, проблема вивчення і формування феномену усвідомленого батьківства в контексті громадянської освіти в Україні все ще залишається досить актуальною та малорозробленою, зокрема, для шкільних вчителів. Тому **метою** нашої статті є визначення сутності поняття усвідомленого батьківства з урахуванням теорії прав людини. Завданнями статті є визначення поняття батьківства, відповідального та усвідомленого батьківства, їх змісту і можливостей формування у ЗНЗ.

Виклад основного матеріалу. Теоретичний аналіз різних підходів до розуміння сім'ї (релігійного, історичного, філософського, мікро- та макросоціологічного, правового, економічного, педагогічного, соціально-педагогічного) свідчить, що особливістю сім'ї є стосунки «батьки-діти», «чоловік-дружина», «брат-сестра», які можливі лише в сім'ї. Це підкреслює значення формування батьківства. Успішне виховання дітей в сім'ї залежить від розвитку сім'ї, кожного її члена через батьківську просвіту і зміну змісту ролей у сім'ї, насичення їх іншим змістом. Під поняттям «розвиток сім'ї» ми розуміємо кількісні та якісні зміни в ній як у цілісності, які характеризують її рух від нижчого до вищого рівнів

її життєдіяльності. Ці зміни стосуються засвоєння сім'єю, її членами своїх ролей, прав та обов'язків, формування життєвих умінь та батьківської компетентності, сімейних цінностей, батьківства, набуття сім'єю самостійності в суспільстві через адаптацію та уособлення. Під життєвими вміннями членів сім'ї розуміємо вміння користуватися своїми правами в сім'ї, не порушуючи прав інших її членів. Таким чином, життєві і батьківські вміння сприяють побудові нової моделі сімейного життя і виховання на основі вміння поважати і створювати умови для реалізації прав дитини і дорослих без стереотипів, повторення помилок батьківських сімей, емоційного, фізичного, психологічного та економічного насильства, жорстокого поводження. Розвиток же сім'ї забезпечується просвітою і виробленням власної моделі сімейного виховання і життя на основі одержаних знань і сформованої відповідальності. Отже, підходимо до визначення батьківства та усвідомленого батьківства.

Найбільш традиційним є визначення батьківства, яке наведене у педагогічному словнику для молодих батьків – «це кровне споріднення батьків з їх дитиною, яке визначається на основі документів про шлюб і свідоцтва про народження дитини та на добровільному визнанні себе батьками дитини, яка народилася поза шлюбом [14, 9].

З психологічної точки зору, Р. Овчарова визначає батьківство як відносно самостійну підсистему в системі сім'ї, феномен, що являє собою сукупність знань, уявлень та переконань стосовно себе у батьківській ролі, які реалізуються у всіх проявах поведінкової складової батьківства, та включає подружню пару, яка вирішила дати початок новому життю, а також саму дитину [13]. З позиції соціальної педагогіки, О. Безпалько та Г. Лактіонова під батьківством розуміють процес забезпечення батьками (рідними чи прийомними) необхідних умов для повноцінного розвитку, виховання та навчання дітей [2, 62; 17, 94]. Тобто, дане визначення розширює межі батьківства, за рахунок конкретизації того, що воно може бути біологічним і прийомним.

Розвиненою формою батьківства є усвідомлене батьківство, яке за визначенням В. Кравця означає «...повне взяття на себе відповідальності за процес зачаття й народження здорових дітей» [11, 244]. Сім'я проходить етапи розвитку, на кожному з яких є свої завдання і проблеми життєдіяльності, які їй потрібно навчитися вирішувати. Таким чином, батьки повинні знати про кризи, які їм слід очікувати у зв'язку з появою дітей, сімейним життям і вихованням на кожному етапі, володіти життєвими вміннями і батьківською компетентністю для успішного подолання криз розвитку, криз дитячого віку і сімейних труднощів. Саме це і буде відповідальним батьківством – як правильно любити дитину в благополучній сім'ї.

На думку І. Звереві та Ж. Петровича *усвідомлене батьківство* розглядається як соціально-психологічний феномен, що, базуючись на певній системі знань, умінь, навичок, почуттів, якостей, реалізується у відповідальній поведінці батьків, спрямованій на виховання і розвиток дитини, формування її гармонійної особистості [9]. Тобто усвідомлене батьківство є відповідальним. О. Бартків розглядає усвідомлене батьківство, як взаємодію батьків чи осіб, які їх замінюють, між собою, іншими членами сім'ї, у т.ч. дітей, результатом чого є створення найбільш сприятливих умов для повноцінного, гармонійного розвитку дитини на всіх етапах її життя. Усвідомлене батьківство передбачає прагнення батьків до поповнення своїх знань, розвитку вмінь, здібностей та почуттів щодо процесу виховання дитини, гармонізації сімейних стосунків [1, 194]. Знов маємо необхідність батьківської просвіти щодо виховання дітей і сімейного життя.

Засади усвідомленого батьківства наводить Г. Лактіонова [17] у вигляді правил для батьків: 1. Любіть свою дитину. 2. Приймайте дитину такою, якою вона є. 3. Вірте і довіряйте своїй дитині. 4. Постійно вивчайте особистість дитини, не думайте, що вже все про неї знаєте. 5. Показуйте дитині, що вона є для вас важливою. 6. Дайте зрозуміти дитині, що її справи є важливими для вас. 7. Приділяйте увагу формуванню вольових рис, привчайте дитину до праці, напруги й виконання необхідних справ, навіть тоді, коли це не дуже приємно. 8. Допмагайте дитині виконати те, чого вона не вміє. 9. Дозволяйте дитині робити свій вибір, приймати власне рішення. 10. У разі конфліктів, засуджуйте не саму дитину, а її вчинок. 11. Прислухайтесь до думки дитини. 12. Будьте ввічливі з дитиною. 13. Проводьте разом із дитиною вільний час. 14. Допмагайте дитині розвивати її здібності. 15. Піклуйтеся про забезпечення безпеки й основних життєвих потреб дитини.

Факторами формування батьківства [12] є: макрофактори (урбанізація, зайнятість, освіта і культура, економічний розвиток суспільства, норми та явища адаптації); мезофактори (батьківська сім'я, звичаї, стереотипи, традиції мікросередовища (міста, села тощо); мікрофактори (цілі подружжя, їх світогляд, цінності, образ життя сім'ї, взаємодія у сім'ї, міцність шлюбу, зміст функцій, обов'язків і відповідальності в сім'ї, риси та якості особистості батьків, фізичні, психологічні та статеві особливості дитини, особливості подружніх взаємин, сімейні традиції, етіологічний фактор); особистісні фактори (індивідуально-особистісні особливості жінки або чоловіка).

Н. Вахняк відзначає, що для більшості сучасних молодих сімей суттєвими аспектами, які ведуть до усвідомленого батьківства є: ставлення до вагітності; почуття відповідальності за дитину; батьківські установки та очікування; досвід взаємодії з власними батьками; рівень психологічної готовності; рівень освіти батьків; ціннісні орієнтації батьків; педагогічна культура батьків; єдиний підхід до виховання дитини; компетентність у батьківській ролі та ін. [5, 301]. Відзначимо, що батьківська сім'я виступає

найпершим суб'єктом формування усвідомленого батьківства майбутнього батька чи матері, стиль її взаємодії та виховання є моделлю, яку в майбутньому молоді будуть наслідувати у своїй власній сім'ї.

На думку Р. Овчарової, «подружжя сімейна система практично повністю наслідує батьківську сімейну систему» [13, 32]. За даними досліджень [16] 78% батьків застосовують фізичні покарання, 77% з опитаних батьків самі зазнавали фізичного насильства і вважають, що це – найсприятливіший і найефективніший спосіб виховання дітей. Коли їхні діти дорослішають і засвоюють агресію як стиль життя, вони «демонструють її на всіх рівнях спілкування: з батьками, знайомими і незнайомими, у сім'ї, на роботі» [10, 36-37].

Основна роль сім'ї у підготовці жіночої та чоловічої молоді до сімейного життя та батьківства, на думку В. Кравця, полягає у створенні чіткої визначеності прав і обов'язків батьків та дітей, участь в обговоренні та вирішенні сімейних проблем [11]. Таким чином, батьків треба вчити не тільки батьківським та життєвим умінням, але і залученню дітей до побудови моделі сімейного життя, що ставить їх у рівну позицію з батьками при прийнятті рішень щодо сімейного життя. Тобто змінюється зміст позиції «батьки – діти».

Усвідомлене батьківство містить декілька компонентів, це: ціннісні орієнтації подружньої пари; батьківські установки та сподівання; батьківське ставлення; батьківські почуття; батьківські позиції; батьківська відповідальність та стиль сімейного виховання, кожен з яких охоплює когнітивну (усвідомлення себе як батьків, уявлення про ідеальних батьків, знання батьківських функцій), емоційну (суб'єктивні батьківські відчуття, ставлення до дитини, ставлення до чоловіка/жінки як до батька спільної дитини) та поведінкову (вміння, навички та діяльність батьків з догляду, забезпечення, виховання та навчання дитини, взаємовідносини із шлюбним партнером та стиль сімейного виховання) складові, які можуть виступати як окремими феноменами, так і взаємопов'язаними між собою підсистемами в системі «батьківства» [13]. Кожен з вищезначених компонентів усвідомленого батьківства має формувальну частину, через яку можливо здійснювати процес формування усвідомленого батьківства – це педагогічний компонент. Саме вони і повинні стати змістом батьківської просвіти на батьківських зборах.

У стосунку до оновлення сімейних ролей можна виділити залежно від розподілу влади в сім'ї ідеальну – демократичну (рівноправну, партнерську) сім'ю, де розподіл ролей здійснюється відповідно до обставин, особистих якостей і здібностей подружжя, на однаковій участі в сімейних справах, на спільному прийнятті важливих рішень. Для такої сім'ї характерно: кооперативна структура, однакові можливості; відсутність секретів і таємниць; гнучкі правила розпорядку; розподіл економічної відповідальності; домашня робота та обов'язки розподіляються на засадах рівноправності; повага до особистого життя членів сім'ї; основою дисципліни є повага та довіра; батьківські обов'язки рівноправно розподілені; зроблені помилки визнаються; члени сім'ї відчують себе в безпеці; конфлікти розв'язуються; члени сім'ї беруть на себе відповідальність за проблеми, які виникають; сім'я – це джерело радості; діти плануються і є бажаними [4, 20-24].

Антиподами ідеальної сім'ї є авторитарна і автономна сім'ї. Розподіл влади здійснюється не тільки між чоловіком і дружиною, а й між батьками і дітьми в родині: як діалектична єдність домінування – підкорення. Домінування передбачає відповідальність за тих, хто підкоряється, а відповідальність – владу над іншими для реалізації відповідних задач (забезпечення безпеки, координація дій сім'ї для досягнення сімейних цілей, визначення перспектив життя і розвитку сім'ї, навіювання віри у майбутнє) [17, 34-35]. Найоптимальнішим вважаємо демократичну сім'ю, оскільки прийняття рішення тягне за собою і відповідальність за нього, його виконання, чого дитина не завжди може зробити, передбачити всі наслідки.

Реєстрація шлюбу є ознакою створення сім'ї з накладанням прав та обов'язків, які ще треба навчитися реалізовувати і виконувати, що є складним і довгим процесом, не завжди успішним. Права як можливості задоволення потреб сім'ї, її членів – це можливості, які надає для самовираження і самореалізації сім'ї та людини в сім'ї суспільство, гарантує їхній захист з моменту утворення сім'ї. Отже, виникає проблема засвоїти та реалізувати можливості в сімейному житті. У цьому сім'ям потрібна допомога (зразок, умови). Це передбачає засвоєння знань про: те, що дозволяється (а що заборонено) в сім'ї (поведінка, спілкування); як виробити прийнятну для подружжя модель сімейних стосунків; які умови є належними для виховання, навчання і розвитку дітей і як їх створювати у сім'ї, як виховувати дитину; як забезпечити єдину модель сімейного виховання і водночас самостійність подружжя від власних батьківських сімей; як не нашкодити розвитку членів сім'ї, поєднати їхні обов'язки з особистими потребами в розвитку; як регулювати сімейні конфлікти, запобігти насильству в сім'ї, відновити сімейні стосунки; як поєднувати сімейні обов'язки з професійними, будувати стосунки з мікросередовищем; як здійснювати захист і самозахист дитини, сім'ї; як реалізувати обов'язки членів сім'ї відносно один одного з опорою на позитивне (а не на покарання); як будувати сімейні стосунки за допомогою спілкування, як враховувати думку кожного члена сім', як спільно приймати рішення; як планувати розвиток сім'ї та дітей; визначати їхні здібності, створювати умови для їхнього розвитку; які проблеми можуть бути в сім'ї та як їх вирішувати; які сімейні протиріччя є типовими і чому (гендерні стереотипи, національні, релігійні протиріччя тощо), як їх долати; як організувати дозвілля, відпочинок сім'ї,

навчитись розподіляти обов'язки в сім'ї. Слід також відзначити, що батьки та інші дорослі члени сім'ї повинні знати, які права дітей вони можуть захищати; а дорослі діти – які права батьків вони можуть захищати самостійно.

Ці знання складають основу когнітивної частини батьківської компетентності, життєвих умінь у дітей та дорослих. Застосування цих знань на практиці є результатом засвоєння поведінкової складової батьківської компетентності та життєвих умінь дорослих і дітей.

Розкриємо перелік прав та обов'язків членів родини.

1. Права подружжя: на шлюб (по досягненню шлюбного віку); на інформацію про стан здоров'я майбутнього чоловіка (дружини); на медичне обстеження для одержання такої інформації; на таємницю результатів обстеження; на вибір чи зміну прізвища при реєстрації шлюбу; на заручини; відмову від шлюбу; на визнання шлюбу недійсним; на материнство, батьківство; на повагу до своєї індивідуальності; на фізичний і духовний розвиток; на розподіл обов'язків і спільне рішення питань життя сім'ї; на особисту свободу; на особисту приватну власність; на плоди та прибутки від речей, які є особистою приватною власністю; на спільну власність подружжя; на утримання одного із членів подружжя; на одержання позик, закладів під нерухоме майно та інші форми фінансового кредиту; на укладання шлюбної угоди; на припинення шлюбу; на відновлення шлюбу; на встановлення режиму окремого проживання членів подружжя; на всиновлення дитини без згоди іншого члена подружжя (у випадку їх окремого проживання).

2. Права матері та батька у сім'ї щодо дітей: на визначення походження дитини; на батьківство; на материнство; визнання материнства як соціальної функції; на рівність прав та обов'язків батьків щодо дитини; на визначення імені, по-батькові, прізвища дитини; на особисте виховання дитини; на вибір освіти для своїх малолітніх дітей; у тому числі – закладу освіти, форми навчання; на особливе піклування і допомогу з боку держави щодо материнства і дитинства; на свободу забезпечувати релігійне та моральне виховання своїх дітей відповідно до власних переконань; на спілкування з дитиною; на захист і самозахист дитини (у тому числі повнолітньої) в різних установах та організаціях (освітніх, медичних та інших установах); на спільне розв'язання питань щодо виховання дітей; на укладання угоди про здійснення батьківських прав і виконання обов'язків тим із батьків, який мешкає окремо від дитини; на забезпечення таємниці всиновлення; на відміну всиновлення; на визначення місця проживання дитини; на відновлення батьківських прав; на власність (яка не призначена для розвитку, виховання і навчання дитини).

3. Права дітей щодо батьків: на рівність прав і обов'язків стосовно батьків (опікунів); на відповідне батьківське виховання, проживання і догляд у сім'ї; на спілкування з батьками; на зміну прізвища (за згодою дитини з 7 років); на врахування їхньої думки при розв'язанні питань, які стосуються їхнього життя; на власність на речі, які призначені для їхнього розвитку, навчання, виховання; на спільну власність з батьками; на всиновлення за їхньою згодою; на таємницю всиновлення (у тому числі – від самих дітей), одержання з 14 років інформації щодо свого всиновлення; на проживання в сім'ї опікуна чи піклувальника, на піклування з його боку; забезпечення умов для всебічного розвитку, освіти, виховання і на повагу до людської гідності; на захист від зловживання з боку опікуна чи піклувальника; на згоду (якщо дитина може її виразити) щодо проживання у сім'ї патронатного вихователя; на відмову (з 14 років) від проживання в такій сім'ї; на рівень життя, необхідний для фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку; на таємницю кореспонденції та невтручання в особисте життя; на інформацію (у тому числі про себе, сім'ю); на користування рідною мовою, на творчість, релігію і виконання її обрядів; на захист від економічної і соціальної експлуатації, усіх форм фізичного і психологічного насильства, образи, зловживань, відсутності піклування, недбалого чи брутального ставлення, сексуальних зловживань з боку батьків чи осіб, що їх замінюють; на висловлювання власних поглядів.

4. Права інших членів сім'ї та родичів.

4.1. Бабки, діда, прабабки, прадіда на: виховання онуків, правнуків; захист і самозахист онуків.

4.2. Братів, сестер на: спілкування; виховання своїх неповнолітніх братів і сестер, незалежно від місця їх мешкання.

4.3. Мачухи, вітчима: брати участь у вихованні пасинка, падчерці.

4.4. Особи, яка взяла у свою сім'ю дитину: на її виховання і захист.

4.5. Сестри, брата, мачухи, вітчима та інших членів сім'ї: на захист дітей; на зміну обставин та умов життя з урахуванням моральних вимог суспільства; на вибір рішення щодо характеру своєї життєдіяльності, задоволення потреб з урахуванням норм суспільства; на розвиток своїх прав, співпрацю з навколишнім середовищем для виконання своїх функцій, розв'язання проблем, реалізації прав; на визначення мети життєдіяльності та організацію спільної діяльності для її досягнення; на власні цінності, традиції, спосіб життя та їх пропагування за власною ініціативою; на вибір режиму життя в сім'ї.

З точки зору успішної взаємодії у сім'ї, доцільно встановити батькам і дітям додаткові права, які б влаштовували всі сторони: право бути самому, право мати свої власні стосунки з іншими членами сім'ї і друзями, право бути вільним від страху насильства, право бути впевненим у безпеці своєї власності, право на розумну тишу і спокій, право на особистий час, право на поважне ставлення, право відчувати, що кожен у сім'ї має певні зобов'язання перед іншими, тощо.

Обов'язки щодо подружніх стосунків: чоловік і дружина зобов'язані спільно турбуватися про побудову сімейних стосунків між собою та іншими членами родини на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, допомоги; спільно турбуватися про матеріальне забезпечення сім'ї; відповідальні один перед одним, перед іншими членами сім'ї за свою поведінку в ній; чоловік повинен утверджувати в сім'ї повагу до матері; дружина повинна утверджувати в сім'ї повагу до батька; чоловік (дружина) повинні матеріально підтримувати один одного, брати участь у витратах, які пов'язані з хворобою або каліцтвом другого з подружжя.

Обов'язки батьків щодо дітей: турбота про спільних дітей, рівні обов'язки про них, незалежно від перебування батьків у шлюбі; забрати дитину з пологового будинку, зареєструвати дитину в РАГСі, дати їй ім'я, по-батькові, прізвище; виховувати дитину в дусі поваги до прав і свобод інших людей, любові до своєї сім'ї, свого народу, своєї Батьківщини; турбуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний і моральний розвиток; забезпечувати отримання дитиною повної загальної середньої освіти; готувати дитину до самостійного життя; поважати дитину; забезпечувати відсутність будь-яких видів експлуатації своєї дитини зі свого боку та інших людей, її фізичного покарання, а також застосування щодо неї інших видів покарань, які принижують людську гідність; турбуватися про збереження і використання майна, яке належить малолітній дитині, в її інтересах; утримувати дитину, у тому числі повнолітню, якщо вона є непрацездатною, продовжує навчання.

Обов'язки дитини щодо батьків: турбуватися про них, надавати їм допомогу; утримувати (стосується повнолітніх дітей) непрацездатних батьків, які потребують на матеріальну допомогу; брати участь у додаткових витратах на батьків, що викликані тяжкою хворобою, інвалідністю або неміччю. Ті ж обов'язки діти мають щодо своїх усиновителів, вітчима, мачухи.

Обов'язки особи, яка взяла в свою сім'ю дитину, позбавлену батьківської опіки такі самі, як і у рідних батьків. До них додаються обов'язки: вимагати повернення дитини від будь-якої особи, яка утримує її у себе на незаконних засадах або не за рішенням суду; попереджати таке спілкування дитини з її батьками або іншими родичами, яке протирічить інтересам дитини.

Патронатний вихователю зобов'язаний: 1) забезпечити дитину житлом, одягом, їжею та ін.; 2) створити дитині умови для навчання, фізичного і духовного розвитку; 3) захищати дитину, охороняти її права та інтереси (як опікун чи піклувальник, без спеціальних на то повноважень).

Обов'язки онуків, правнуків: турбуватися про своїх бабцю, діда, прабабку, прадіда; утримувати їх, якщо більше це нікому зробити.

Обов'язки братів, сестер, пасинків, падчериць: турбуватися про брата, сестру, вітчима, мачуху, що виховували і надавали матеріальну допомогу; утримувати їх.

Обов'язки бабки, діда, мачухи, вітчима, інших осіб, у сім'ї яких виховується дитина: утримувати її за умови наявності можливостей для надання матеріальної допомоги.

Окрім прав членів сім'ї у родині, можна виділити права сім'ї у суспільстві, що, на жаль, не представлені в законодавстві таким єдиним переліком, як права членів сім'ї у родині. **Права сім'ї** – це права людини третього покоління, які притаманні сім'ї як цілісності з моменту її утворення й існують, поки існує сім'я; це можливості, які гарантовані державою сім'ї для її функціонування і розвитку, які дозволяють їй зберегти автономність та незалежність. **Права членів родини у самій сім'ї** – це людські права, які належать особі в силу того, що вона є членом сім'ї, які регулюють її статус у сім'ї. Реалізація прав сім'ї та її членів дозволяє говорити про сім'ю як благополучну (дієздатну).

Розкриємо перелік цих прав: на захист з боку суспільства і держави, охорону і допомогу (особливо при утворенні сім'ї і поки на її відповідальності лежить турбота про несамотійних дітей та їх виховання); на планування сім'ї; на сімейний відпочинок, заняття спортом, участь у заходах в аспекті культурного життя; на належні умови життя; на вибір місця мешкання, фактичного перебування і пересування; на придбання майна, володіння, користування, розпорядження і управління цим майном, укладання договорів (угод); на інформацію, необхідну для реалізації своїх функцій, обмін інформацією; на відокремленість і цілісність, таємницю сімейного життя; на прийняття нових членів; на вибір релігії, культури.

Уміння, що входять до поведінкової складової батьківської компетентності, визначила І. Д. Зверева [8]. Це вміння спостерігати, спілкуватися з дитиною на різних вікових етапах її розвитку, навчати її навичкам самообслуговування, вміння реагувати на почуття дитини, прогнозувати дитині наслідки її поведінки, вміння доглядати за дитиною, керувати своїми емоціями, використовувати різні стилі виховання, заохочувати дитину, схвалювати її поведінку, регулювати власні кордони, вміння сказати «ні», вирішувати конфліктні ситуації та приймати спільні рішення і т. ін. [8, 22].

Життєві уміння – ті, які необхідні для розв'язання питань і проблем життя особистості в сім'ї, суспільстві. Життєві вміння сприяють реалізації членами сім'ї своїх прав, інтересів, відбивають у сімейному спілкуванні і життєдіяльності її членів всі елементи зобов'язань щодо прав членів сім'ї у родині [19, 30]: поважати, захищати, втілювати. Це означає, що життєві вміння повинні відбивати: зміст прав членів сім' (подружжя, дітей); члена сім'ї у родині; власне позитивне ставлення до цих прав (аспект поваги); ідею самозахисту цих прав і непорушення прав інших осіб. І на цій основі реалізуватися в поведінці членів сім'ї. Отже, життєві вміння – це дії, за допомогою яких права членів родини стають

втілюваними і реальними, що можливо лише за умови їх знання, поваги і захисту. Права можна поважати (членами сім'ї), захищати (за допомогою соціальних працівників, юристів), але якщо немає орієнтиру, прикладу їхнього повсякденного втілення у спілкуванні, поведінці членів родини, то можна стверджувати, що члени такої сім'ї не володіють життєвими вміннями, батьківською компетентністю, порушуються права членів сім'ї, хоч і не свідомо (маємо таку ситуацію із жорстоким поводженням з дітьми, яке є ширшим за насильство). Життєві вміння є міжособистісними та універсальними [15, 25]. Тому необхідна їх конкретизація відповідно до особливостей здійснення у сім'ї так, щоб вони відбивали сімейні права, ролі і зв'язки. Як зазначає І. Пінчук, «життєві навички завжди поєднуються з необхідністю робити вибір» [15]. У роботах науковців знаходимо ознаки вільної особистості, яка здатна до обґрунтованого вибору. Пропонуємо власний перелік життєвих умінь та навичок у сім'ї:

1. Комунікативні вміння: вміння точно формулювати і висловлювати свої думки доступною дітям мовою, орієнтуватися у спілкуванні на їхню реакцію, користуватися риторичним інструментарієм (художною виразністю, аргументацією, паузою, наочністю, ефектами релаксації, квантового викиду інформації, перших фраз, візуального іміджу); вміння активно слухати дітей (нерефлексивне слухання, з'ясування, перефразування, здійснення резюме, відбиття почуттів); спілкування на основі емпатії (використання «Ти-висловлювань»); правильний вибір дистанції спілкування залежно від його мети; правильний вибір положення тіла для розмови; відмова у спілкуванні від позиції батька, спілкування на суб'єкт – суб'єктних засадах (дорослий – дорослий); ініціювання зусиль та їх спрямування на подолання психологічних бар'єрів спілкування (негативні установки на базі попереднього досвіду, невідповідність інтересів, цілей тощо); емоційних бар'єрів (невідповідність настроїв, подолання негативних емоцій, які деформують сприйняття); гностичних бар'єрів (використання доказової мови, чітких, коротких речень, зниження темпу мови); вміння готуватися до розмови (який результат я хочу одержати? якими аргументами довести його необхідність? як зацікавити, з чого почати розмову? як виглядати, де говорити, в який час? які спільні є цілі, інтереси? на які можливі знання можна спиратися?); вміння зацікавити розмовою (використання різних компліментів, апелювання до самостійності, дорослості, звернення по імені, до тем, які цікавлять дітей, почуттів, взаємної вигоди, успіхів дітей, їхніх досягнень, показ перспективи, посилення на приклад членів референтної для дитини групи, використання проблемних запитань тощо); вміння керувати спілкуванням (використання інформаційних, дзеркальних, естафетних, опосередкованих і прямих питань, питань «чому», різних методів аргументації і фундаментального порівняння двобічної аргументації, зниженого темпу, позитивних відповідей, бумеранга, «так, але...», питань-капканів); вміння домовлятися на основі раціонального підходу (в куті зору – проблема, а не стосунки і не учасники); вміння критикувати та приймати критику; вміння висловлювати свої проблеми, бажання; вміння виявити емпатію; вміння виявити у розмові потреби, спонукати до висловлювання проблем, зберігати конфіденційність до них; вміння переконувати, розв'язувати конфлікти, загасити сварку, переключити увагу в розмові; вміння здійснювати аналіз спілкування (що допомагало, а що не сприяло досягненню результатів? Які докази спрацювали і чому? Що можна використати в майбутньому? Від чого слід відмовитися? Де слід переглянути свої позиції і погляди і чому? Якої інформації було замало? Що нового дізналися про дитину? Чи були ви об'єктивними? тощо); вміння демократично спілкуватися (спонукати до висловлювання, відмовитися від критики ідей, спонукання до їх аналізу тощо); вміння захищатися від маніпуляції дітей (пасивно, активно); вміння впливати на дітей різними способами (активно, пасивно, поєднуючи ці способи); вміння керувати конфліктами (розділяти і аналізувати причину і привід конфлікту, конфліктну ситуацію, діяти на основі взаємних інтересів, а не позицій, рівноваги, а не емоцій; змінювати конфліктну ситуацію, знижувати емоційне напруження, усунути привід і причину конфлікту через перерозподіл прав та обов'язків у сім'ї, досягнення згоди, зміну системи прийняття рішень, традицій, сімейних правил; використання залежно від конфліктної ситуації і часу на її розв'язання стратегій подолання конфлікту); вміння відмовляти (з переконаннями, самоаналізом, навіюванням); вміння ефективно впливати як безпосередньо, так і через листи, телефон, тощо; вміння поважати іншу точку зору, виявляти толерантність до зовнішності, інтересів, нахилів, орієнтуватися у спілкуванні на почуття, а не на емоції, на позитивне в людині; підкреслювати головне в розмові, здійснювати повтор в різних формах.

2. Прийняття рішень і критичне мислення: вміння виявляти нахили, потреби, проблеми дітей; користуватися різними емпіричними методами педагогічних досліджень (спостереження, бесіди, інтерв'ю, аналіз продуктів дитячої праці і творчості тощо); вміння прогнозувати розвиток подій, здійснювати їх об'єктивний аналіз, оцінювати їхні наслідки для членів сім'ї, сім'ї в цілому; вміння знаходити різні варіанти рішень сімейних проблем, визначати стратегічні, тактичні цілі; формулювати довгочасні, середні за часом, короткотермінові завдання для сім'ї та окремих її членів, враховуючи можливості для розв'язання проблем, досвід, можливі труднощі; володіння різними методами аналізу рішень (структурним, причинно-наслідковим, історичним, морфологічним тощо), їх оцінки (класифікація пропозицій, аналіз плану, «аналіз ризику», ранжування пропозицій, порівняння тощо); вміння виявляти головне; вміння планувати; вміння бачити недоліки в своїх діях та діях інших; вміння розуміти та адекватно реагувати на вчинки інших; організації прийняття рішень різними способами в різних ситуаціях; вміння ідентифікації правильності інформації, визначення достовірності інформації та її джерел, аналізу

інформації (фільтрації, відсічки, агрегації, аналіз слабких місць); вміння брати на себе відповідальність за свої вчинки і рішення; в окремих ситуаціях – вирішувати за сім'ю; вміння здійснювати розв'язання проблеми нестандартними (евристичними) методами; вміння розподіляти обов'язки; вміння спільно виробляти і виконувати рішення, відмовившись від гендерних стереотипів, керуючись власною моделлю сімейного життя і інтересами, цілями сім'ї і кожного її члена; вміння аналізувати і враховувати можливості свого впливу на інших членів сім'ї, наслідки розв'язання проблеми для інших членів сім'ї; вміння поважати рішення іншого, право іншого на самореалізацію, на власні думки, емоції, поведінку та її самооцінку; прийняття рішення про свої проблеми; вміння не зважувати на те, як до вас ставляться інші, робити помилки, але й відповідати за них, свою поведінку; вміння жити за своїми цінностями і виробляти спільні сімейні цінності; вміння передбачати реакцію партнера /партнерки на запропонований варіант розв'язання проблеми; вміння усвідомлювати свої проблеми і потреби і відділяти їх від проблем і потреб іншого члена сім'ї, але враховувати їх у плануванні сімейного життя; вміння наполягати на своїй участі у розв'язанні спільної проблеми, чи запросити до спільного прийняття рішення; вміння сформулювати очікувані результати, дійти згоди щодо шляхів їх досягнення, розподілу відповідальності, функцій, термінів виконання плану; вміння конструктивно критикувати запропоновані рішення (обирати об'єктивні критерії, діяти конкретно, спиратися на позитивне), оцінити рішення й проаналізувати його з різних боків.

3. Майстерність управління: вміння спрямувати себе та інших членів сім'ї на позитивні зміни (власним прикладом, переконанням, навіюванням тощо); виховувати дітей; вміння добиватися довіри і зберігати конфіденційність; створювати умови в сім'ї для розвитку дітей; вміння керувати емоціями, почуттями, мімікою, пантомімікою, голосом, своїм настроєм; захищати права дитини в сім'ї, мікросередовищі; вміння організовувати свій час, настрій, дії та час, дії інших; вміння пробачати; вміння організовувати сімейне дозвілля; вміння виявити готовність до взаємодії; вміння самоконтролю поведінки; вміння об'єктивно оцінювати себе та інших; доглядати за дітьми; вміння користуватися батьківським авторитетом, підтримувати його, не підкоряючи дітей; вміння позитивно мислити; вміння брати на себе відповідальність за всіх у важкий час, розподіляти обов'язки, спонукати дітей до виявлення активності і самостійності; створювати для цього умови; вміння відділяти бажання і проблеми дітей від власних, жити своїм життям, пам'ятаючи свої обов'язки щодо дітей; вміння прийти на допомогу, коли дитині це потрібно; вміння керувати своїми емоціями, зважувати на гендерні відмінності у їх вияві і розумінні; вміння поважати себе, усвідомлювати власні потреби і знаходити самостійні шляхи їх задоволення, уникаючи перекладу відповідальності на інші плечі і маніпуляцій; вміння здійснити опір насильству і створити умови для його запобігання своєю невіктимною поведінкою; уникати конфліктів; вміння організувати свій час, діяльність, самореалізуватися, знайти собі власні інтереси; вміння поєднувати сімейні і професійні справи; вміння релаксації; мати позитивні настанови щодо себе і партнера/партнерки, довіра; вміння захищати свої права у сім'ї, виконувати свою роль, обов'язки; вміння здійснювати самооцінку і на цій основі займатися самовдосконаленням; вміння здійснювати самоконтроль за своєю зовнішністю, звичками, діяльністю, мовою; вміння виявляти свої почуття; вміння не звинувачувати, а змінювати ситуацію; вміння поважати і любити інших та себе такими, якими ви є, усвідомити свою цінність, неповторність; вміння виявляти вимогливість; вміння долати страх, емоційне напруження; вміння дотримуватися сімейних правил, дисципліни, режиму; вміння досягати поставлених цілей і виявляти водночас гнучкість у сімейних стосунках.

Ці ж життєві уміння члени сім'ї можуть використовувати у спілкуванні з середовищем, впливаючи на нього в своїх інтересах, захищаючи свої права в суспільстві.

Сім'я існує на основі своїх цінностей. Розкриємо основні сімейні цінності (вартості), які характерні для сучасної української сім'ї (за О. Вишневським [6]):

Вартості сімейного життя: подружня вірність; піклування про дітей; піклування про батьків і старших в сім'ї; пошана до предків, догляд за їхніми могилами; взаємна любов батьків; злагода і довіра між членами сім'ї; гармонія стосунків поколінь у сім'ї. Демократизм відносин, повага до прав дитини і старших; відповідальність за інших членів сім'ї; допомога слабшим членам сім'ї; гармонія батьківського і материнського впливу у вихованні; спільність духовних інтересів членів сім'ї; здоровий спосіб життя, прихильність до спорту, культ праці, дбайливе ставлення до її продуктів; дотримання народних звичаїв, охорона традицій; гостинність; сімейна відкритість щодо суспільного життя; гігієна сімейного життя; багатодітність.

Вартості особистого життя: орієнтація на пріоритет духовних цінностей; внутрішня свобода; особиста гідність; воля (самоконтроль, самодисципліна, енергійність тощо); мудрість, розум, здоровий глузд; мужність, рішучість, героїзм; лагідність, доброзичливість; правдомовність; помірність (в їжі, статевих стосунках, висловлюванні, в товариськості тощо); урівноваженість в особистих і громадських справах. Оптимізм, почуття гумору, життєрадісність, бадьорість. Терпеливість; гармонія душі та зовнішньої поведінки. Зовнішньо-етична вихованість (звички, манери, гігієна та акуратність у поведінці, відраза до лихослів'я тощо). Підприємливість, старанність, ініціативність; працьовитість, цілеспрямованість, витривалість, наполегливість; самостійність (у мисленні, діяльності тощо); творча активність (розвинена уява, спостережливість, інтелект тощо); твердість слова, точність; самокритичність, по-

чуття відповідальності; ощадливість (у засобах, дбайливе ставлення до свого і чужого часу); вміння мовчати і слухати інших; культ доброго імені, надійність у праці, партнерстві, у збереженні чужої таємниці тощо; шляхетність і відповідальність у стосунках з особою іншої статі; протидія згубним звичкам (алкоголізму, наркоманії, палінню тощо); щедрість, допомога хворим, слабшим, сиротам, захист знедолених; увага до власного здоров'я, заняття спортом; вдалий вибір поля діяльності та повноцінна самореалізація; розвиток естетичних смаків і творчих здібностей; турбота про охорону довкілля.

Основні виховні завдання, які стоять перед родиною в сучасних умовах зумовлені в Концепції національного виховання. Дуже важливо, щоб дитина цінувала інтереси батька й матері, їхні права. Наступним завданням родинного виховання є формування у дітей позитивної моделі сімейного життя, збереження репродуктивного здоров'я, статевої, комунікативної культури, культури праці та відповідальності.

Усе викладене повинно бути змістом роботи класоводів з батьками учнів – як на батьківських зборах, так і в індивідуальній роботі, в співпраці зі шкільними психологами, соціальними педагогами. Наведемо приблизну програму батьківської просвіти в дитячих навчальних закладах.

Напрямок просвітницької роботи «батьки-діти» передбачає виконання таких завдань: формування відповідального та усвідомленого батьківства, захист прав дітей і батьків, зміцнення сім'ї, формування партнерської сім'ї, толерантності, культури миру, батьківської культури, пропагування сімейного образу життя. Теми: Новий статус у суспільстві та мікросередовищі батьків. Особливості психофізіологічного розвитку дітей дошкільного молодшого шкільного віку. Потреби дитини. Права дитини. Охорона дитинства. Догляд за дітьми. Насильство щодо дітей: види, сутність, ознаки. Засоби запобігання та боротьби. Спілкування батьків і дітей, спільне дозвілля. Умови для розвитку дитини в сім'ї. Правила поведінки в сім'ї дітей та батьків. Життєві навички. Модель сімейного виховання. Мета та завдання родинного виховання. Принципи родинного виховання: гуманістична спрямованість виховання, його зв'язок з життям, комплексність, єдність навчання, виховання і розвитку; систематичність і послідовність, системність, виховання в діяльності та спілкуванні; єдність вимог і повага до особистості дитини; врахування вікових і індивідуальних особливостей дитини; поєднання батьківського керівництва, з ініціативою та самостійністю дітей. Методи сімейного виховання: методи формування свідомості (переконання, навіювання, інформування, приклад, вимога), формування досвіду поведінки (виховні ситуації, вправи, доручення, думка сім'ї, ігри, привчання); стимулювання і корекції поведінки (заохочення, змагання, покарання). Зміст родинного виховання: патріотичне, моральне, трудове, фізичне, естетичне, статеве, правове, політичне, економічне, екологічне. Підготовка дитини до школи. Розвиток творчих здібностей дітей. Особливості виховання дітей з особливими потребами. Запобігання негативним явищам у дитячому середовищі. Ознайомлення з різними виховними і навчальними концепціями. Роль батьків у формуванні навчальної діяльності дитини, інтересу до неї. Вибір навчально-виховного закладу для дитини. Співпраця батьків і школи. Вибір медичних послуг для дитини, мови навчання, релігії. Сімейні традиції. Дитячі капризи: причини, корекція. Формування у дітей розуміння домашніх обов'язків, звичок поведінки у сім'ї. Залучення дітей до участі у прийнятті рішень в сім'ї. Ознайомлення з літературою з питань виховання і розвитку дитини. Особливості розвитку підлітків та молоді. Модель сімейного виховання і батьківської поведінки у нових умовах. Діалог батьків і дітей. Права та обов'язки батьків і дітей. Соціальний захист материнства і дитинства. Недержавна допомога батькам в реалізації своїх прав. Дитячі та молодіжні громадські організації, школа –партнери батьків у виконанні ними обов'язків і реалізації прав. Родинне виховання: мета, зміст, форми, методи. Сімейні традиції. Конфлікти між батьками і дітьми: причини, шляхи запобігання і розв'язання. Ефективні батьки. «Важкі» підлітки, педагогічна занедбаність, акцентовані діти: вплив батьків на поведінку і свідомість дітей. Роль сім'ї у запобіганні та подоланні девіантної поведінки. Негативні явища та боротьба з ними. Розвиток творчих здібностей дітей. Хворі діти в сім'ї – роль батька та матері в їх нормалізації. Методики позитивного мислення, «Я – висловлювань» у спілкуванні з дітьми. Участь батьків і дітей у прийнятті рішень стосовно сім'ї. Заклади освіти, медичного обслуговування, культури для дітей. Життєві вміння підлітка юнацтва.

Напрямок «сім'я – суспільство» повинен розв'язувати такі завдання: підвищення ролі сім'ї у суспільстві, ознайомлення з правами і обов'язками сім'ї і суспільства щодо сім'ї, створення умов для розвитку сім'ї у суспільстві.

Теми: Усвідомлене і відповідальне батьківство і допомога держави сім'ям з дітьми. Новий соціальний статус сім'ї – нові права та обов'язки. Стимулювання державою виконання сім'єю своїх функцій та обов'язків. Пільги сім'ям з дітьми. Соціальний захист різних категорій сімей. Недержавна допомога сім'ям з дітьми. Становлення сім'ї з дитиною у мікросередовищі. Формування моделі сімейного виховання у суспільстві. Лобіювання інтересів сім'ї у суспільстві. Звернення до влади. Державна сімейна політика: надання державою умов для розвитку сім'ї (дозвілля, спорт, житло, навчання, працевлаштування, сімейний бізнес, спілкування тощо). Відповідальність сім'ї за неякісне виконання своїх функцій та обов'язків. Соціальний захист окремих категорій сімей. Сімейні цінності – основа духовного розвитку держави. Злагода у сім'ї – основа злагоди в суспільстві, недержавна допомога сім'ям з дітьми (ФПУ, громадські організації).

Висновки. На основі викладеного можна зробити такі висновки: формування усвідомленого батьківства є новою проблемою для шкільних вчителів, батьківство може бути усвідомленим і обов'язково при цьому відповідальним. Таке батьківство сприяє розвитку членів сім'ї і самої родини в цілому, ґрунтується на правах членів родини і правах сім'ї в суспільстві, обов'язках членів родини, включає у себе сімейні цінності, ролі, особливі знання, життєві і батьківські вміння, воно вимагає оновлення змісту роботи з батьками на основі засвоєння вчителями самого поняття батьківства та усвідомленого батьківства для попередження проблем сімейного виховання, прав членів родини і прав сім'ї.

Перспективами подальших досліджень є розробка варіативних програм батьківської просвіти з урахуванням віку дітей і особливостей сімейної структури.

Література:

1. Бартків О. С. Усвідомлене батьківство: теоретичні аспекти / О. С. Бартків. // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. – 2010. – №23. – С. 192-195.
2. Безпалько О. В. Соціальна педагогіка у схемах і таблицях: [навч. посібник] / О. В. Безпалько. – К.: Логос, 2003. – 134 с.
3. Безпалько О. В. Усвідомлене батьківство як умова повноцінного розвитку дитини: Метод. Матеріали для тренера // Безпалько О. В., Лях Т.Л., Молочний В. В. та ін. / [заг. ред. Г. М. Лактіонової]. – К.: Наук. Світ, 2003. – 107 с.
4. Бондаровська В. Що ми можемо зробити, щоб запобігти домашньому насильству / Валентина Бондаровська. – К.: «Розрада», 1999. – 42 с.
5. Вахняк Н. В. Соціально-педагогічний аналіз проблеми усвідомленого батьківства / Н. В. Вахняк. // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка «педагогічні науки» / гол. ред. В. С. Курило. – Луганськ: Вид-во «ЛНУ імені Тараса Шевченка», №20 (231), Ч. II, 2011. – С. 297-303.
6. Вишневський О. На тернистому шляху до себе. У пошуках системи цінностей / О. Вишневський // Рідна школа. – 1995. – № 5. – С.12-17.
7. Гуров В. Н. Социальная работа школы с семьей / Валерий Николаевич Гуров. – М.: пед. об-во России, 2003. – 192 с.
8. Зверева І. Д. Основи батьківської компетентності: [навч. посібник] / [упоряд.: Т. Г. Веретенко, І. Д. Зверева, Н. Ю. Шевченко] / [заг. ред. І. Д. Зверєвої]. – К.: Науковий світ, 2006. – 156 с.
9. Інтегровані соціальні служби: теорія, практика, інновації: [навч.-метод. комплекс / автор.-упоряд.: О.В.Безпалько, І.Д.Зверева, З. П. Кияниця, В. О. Кузьмінський та інш.] / за заг. ред.: І. Д. Зверєвої, Ж. В. Петровича. – К.: Фенікс, 2007. – 528 с.
10. Кобильченко В. Світ підлітка / В. Кобильченко // Журнал для батьків. – 1999. – № 3. – С. 6-7.
11. Кравець В. П. Гендерна педагогіка: [навчальний посібник] / В. П. Кравець. – Тернопіль: Джура, 2003. – 416 с.
12. Мудрик А.В. Социальная педагогика: [уч. пособие] / А.В. Мудрик / [ред. В.А. Сластенин]. – М.: Академия, 1999. – 196 с.
13. Овчарова Р. В. Психологическое сопровождение родительства / Р. В. Овчарова. – М.: Изд-во Ин-та психотерапии, 2003. – 319 с.
14. Педагогічний словник для молодих батьків. – К.: ДЦССМ, 2002. – 348 с.
15. Пінчук І. М. Формування навичок здорового способу життя та навчання здоров'ю на життєвих прикладах. / І. М. Пінчук // Соціальна робота в Україні на початку XXI століття: проблеми теорії і практики: Матеріали доповідей на Міжнародній науково-практичній конференції. – К.: НПУ – ДЦССМ, 2002. – С. 19-34.
16. Психологічний клімат сім'ї / О. Антонова-Тученко, М. Московка Г. Святієнко, Ю. Якубова // Журнал для батьків. – 1998. – № 3. – С. 8-10.
17. Романюк О. І. Суспільство, влада, політика / О.Р. Романюк. – Харків: ХІБІ, 1993. – 54 с.
18. Усвідомлене батьківство як умова повноцінного розвитку дитини: метод. матеріали / за заг. ред. Г. М. Лактіонової. – К.: Наук. світ, 2004. – 107 с.
19. Asbjom Eide, Ame Oshaug, Wenche Bartl-Eide. Report on the right to adequate food as a human rights // Конвенція про права дитини: шляхи практичного застосування: Матеріали семінару Дитячого християнського фонду. – К.: TACIS, 1999. – С. 98.